

A magyar neveléstörténet-írás historiográfiája a neveléstörténeti monográfiák és tankönyvek tükrében (1848-1948)

A magyar neveléstörténet-írás keretein belül egyre hangsúlyozottabb szerephez jut az önreflexivitásra való törekvés. Az utóbbi évtizedben több olyan munka is született, amely a neveléstörténet sajátos kutatási kérdéseivel, metodikájával foglalkozik. Jelentek meg módszertani munkák (Kéri, 2001, Szabolcs, 2000), a gyermekkortörténet hazai eredményit áttekintő tanulmány (Hegedűs, 2004), a neveléstörténetben új módszert alkalmazó könyv (Szabolcs, 1999). Felbukkant a neveléstörténet horizontja tágításának igénye, elsősorban a „pécsi műhely” publikációban. (Géczi 2002, 2004, Kéri 2001.) A részben a jelen OTKA-kutatáshoz kapcsolódóan, részben a MTA Pedagógia Bizottságának Neveléstörténeti Albizottsága által szervezett konferenciákon pedig kiemelt téma volt a neveléstörténet-tudomány jelenlegi helyzete, legújabb kutatási módszerei, eredményei. Ezek a törekvések jól illeszkedtek azoknak a kutatásokhoz, amelyek a magyar neveléstudomány fejlődését, nemzetközi kapcsolatait vizsgálták. (Pl. Németh, 2002; Horn, Németh, Pukánszky és Tenorth, 2001.)

Mindazonáltal a magyar neveléstörténet-írás mindeddig adós maradt saját múltjának alaposabb feltárásával és összehasonlító elemzésével. Bár az elmúlt korok magyar neveléstörténeti monográfiáinak és tankönyveinek zöme jól ismert a mai neveléstörténész kutatók előtt, az alaposabb elemzés mindeddig váratott magára. A jelenlegi OTKA-projektumban ezért arra vállalkoztunk, hogy feltárjuk a 19. században és a 20. század első felében megjelent magyar neveléstörténeti kézikönyvek főbb jellegzetességeit, a műfajra jellemző sajátos vonásokat.

Kutatásaink alapján úgy tűnik, hogy a magyar neveléstörténet-írás történetében bizonyos témák és jellegzetességek meglehetősen állandóságot mutatnak. Éppen ezért nem lehetett átléphetetlenül markáns határvonalat vonni az előzetesen definiált neveléstörténeti korszakok közé.¹

¹ Kissé kiterjesztve a vizsgálódás időintervallumát új kutatási szegmensként foglalkoztunk az 1948 utáni magyar neveléstörténet-írás sajátosságaival, különös tekintettel az 1956-ig keletkezett magyar neveléstörténeti tankönyvekre és monográfiákra. Vizsgáltuk az ötvenes évek elejének szélsőségesen centralizált kutatás-irányítási és tankönyv minősítési rendszerét. Ezen belül is kutatás tárgyává tettük azt a befolyásoló mechanizmust, amelynek segítségével a Magyar Tudományos Akadémián 1950 áprilisában létrejövő Pedagógiai (Állandó) Bizottság koordinálta a magyar neveléstörténeti tárgyú kutatásokat, erőteljesen befolyásolta a neveléstörténet-írás témáit, valamint meghatározta a neveléstörténetnek mint egyetemi-főiskolai tantárgynak a tartalmát. A vizsgált korszak időhatárainak módosítását az indokolta, hogy ennek révén tanulságos összehasonlító elemzések elvégzésére nyílik mód, például összehasonlíthatóvá vált a két háború közötti időszak neveléstörténet-írása az 1950-1956 közötti időszak sajátosságaival. A változások nyomán követésére például jó lehetőség kínálkozott a neveléstörténeti témájú jegyzeteket és monográfiát is író Tettamanti Béla munkásságának összehasonlító tartalmi elemzése révén. (Tettamanti ugyanis már az 1930-as 40-es években is számon tartott jeles szakíró volt, 1948 után pedig meghatározó egyénisége lett a magyar neveléstudománynak.) A kutatási korszakhatár kismértékű módosításától tehát újabb fontos pedagógiatörténeti-historiográfiai összefüggések napfényre kerülését reméltük, és ezzel végső soron egy plasztikusabb összkép kialakítását kívántuk elősegíteni.

Az egymással sok rokonságot mutató szakaszok közül az elsőt a kialakuló, majd egységesülő, erőteljes német befolyást mutató neveléstörténeti kánon kialakulása jellemzi. Ezt az időszakot az első neveléstörténet tankönyvek megjelenésétől *Fináczy Ernő* többkötetes „vezérfonalának” megjelenéséig számolhatjuk.

Magyarországon ezek az első neveléstörténeti jellegű reflexiók a német pedagógia, illetve a német neveléstörténet-írás korai alkotásaira alapozódhattak, amelynek előzményei a 18. század közepére nyúlnak vissza. (*Ludvicis: Historia scholarum, 1708, 1714, Biedermann Acta scholaristica* folyóirata, 1748-ban két részben szintén Lipcsében megjelenő *Nova Acta Scholastica, 1748, Altes und Neues Schulsachen 1752* Ezek a művek még az erőteljes teológiai orientációt mutattak. Az egyes korszakok legfőbb szakaszhatárát a reformáció jelentette, és a protestáns orientációnak megfelelően a helyes és helytelen vallásosság szakaszait különítette el. (*Christian Schöttgens: De statu scholarum ante Reformationem 1717, Friedrich Ernst Ruhkopf Geschichte des Schul- und Erziehungswesens in Deutschland 1794*) Ezt a korszak egyik népszerű neveléstani munkáját megalkotó *Schwarz* tanítványa *Friedrich Erdmann Petri Magazin der pädagogischen Literatur-Geschichte* 1805 című műve haladja csak meg. Petrinél jelenik meg a „pedagógiai irodalom története” és a „nevelés története” fogalom. A munka szerint a pedagógia számára elengedhetetlen a történeti megalapozottság. Ennek keretében a nagy elődök, a különböző korokban tevékenykedő jelentős maradandó tekintéllyel rendelkező pedagógiai gondolkodók bemutatására kell törekedni. Ezek közé tartozik Platón és Rousseau. Úgy véli, hogy ők alapozzák meg leginkább az ember igazi nevelését, illetve az ember természetéből eredő valódi embernevelést.

A 19. századi Magyarországon a felsőoktatásban tantárgyként is megjelenő neveléstörténet, illetve maga a tudományterület, valamint az ennek keretében kibontakozó „szakirodalom” alakítja ki azt a hivatalos kánont, amelynek korpuszát a szakma ideállá nemesedő nagy pedagógus személyiségei, az európai nevelés történetének hőszövegei alkotják, akik mind a mai napig meghatározzák a neveléstörténet diskurzusait. A pedagógiai szempontok szerint rendezett rangsorok talán legfontosabb látens célja a hagyományok ápolása. Ebből adódóan ez a – a megszülető új professzió történeti dimenzióit is kijelölő – neveléstörténeti kánon a pedagógus szakmai csoporthoz tartozók legitimációjának fontos eszköze is egyben.

Erre az időszakra tehető a frissen kialakuló és formálódó modern magyar iskolarendszer és pedagógia kialakulása, melyek legitimálásának igénye erőteljesen rányomta bélyegét a kánon magyar vonatkozású anyagának kiválasztására (Nóvik, 2006).

A neveléstörténet tehát – a következő részben bemutatásra kerülő folyamatok szükségszerű velejárójaként – a 19. század második felében a pedagógus mesterség, illetve az ezzel párhuzamosan a pedagógusképzés további intézményesülése során válik majd hivatalos tantárggyá, illetve a kialakuló tudományos pedagógia fontos „részdiszciplínájává”.

A magyar neveléstörténet-írás a hazai tanító és tanárképzés jelentős mértékben felgyorsuló intézményesülési folyamataival párhuzamosan a kiegyezés után indul jelentős fejlődésnek. Az első magyar neveléstörténeti munkák egyetemi pedagógiai és tanítóképzős tankönyvek voltak. Az ebben az időben megjelenő, a tanítóképzés számára készült munkák közül az alábbi tankönyvek érdemelnek említést: *Szabó Mihály: A nevelés rövid története, kiváló tekintettel a népnevelésre. Szeged, 1870., Dölle Ödön: A nevelészet története. Tanítók és tanítójelöltek számára. Pest, 1871., Kiss Áron: A neveléstörténet kézikönyve, különös tekintettel Magyarországra. Hét kiadást ért meg. (Kiss Áron volt az első pedagógiai szakíró, aki neveléstörténeti témából szerzett bölcsészdoktori címet Kolozsváron.) Molnár László: A nevelés történelme tanító és nőtanítóképezdek számára. Bp., 1876. (Két részből áll, az első a*

nevelés egyetemes történelme, a második magyar vonatkozású. Különösen részletes a 19. század.), Erdődi János: *Neveléstörténelem, a Neveléstan című munka III. része. Bp., 1881.*, Baló József: *A nevelés története. Bp., 1905*, Erdődi János: *neveléstörténet Bp., 1907*. Emellett számos neveléstörténeti téma található Verédy Károly: *Pedagógiai encyclopaedia különös tekintettel a népoktatás állapotára Bp., 1884.*, illetve Körösi Henrik-Szabó László szerkesztette *Az elemi népoktatás enciklopédiája. Bp., 1911-1915.* című munkájában.

Az egyetemi képzés keretében megvalósuló gimnáziumi tanárképzés számára a pesti egyetem professzora, Lubrich Ágost nagyszabású neveléstörténeti munkáját használták: *A nevelés történelme Bp. 1874-78.* mintegy 1500 oldal. I. rész nem keresztény vagy nemzeti nevelés korszaka II. rész. Keresztény nevelés történelme a 18. századig. III. A keresztény nevelés történelme a 18.-19. században. Az első tudományos alapokra épített magyar neveléstörténet. Eredeti forráskutatás nincs, de a kor legjobb neveléstörténeti munkáinak alapján készített szintetizáló mű. Emellett két jelentős külföldi szerző művét is lefordították: Dittes Frigyes: *A nevelés és oktatás története* című munkáját Hoffmann Mór fordította. (Pest 1872). A második Browning Oszkár: *A nevelés elméletének története. Bp., 1885.* Kármán Mór által készített, könyvészeti és életrajzi jegyzetekkel ellátott átdolgozás.

A korszak jelentős magyar neveléstörténet írói Lubrich Ágost, Kiss Áron, Fraknói Vilmos a hetvenes nyolcvanas években kezdték működésüket, Békefi Remig és Fináczy Ernő munkásságának nagyobb része a kilencvenes évekre, illetve a 20. század első felére esett. A neveléstörténeti érdeklődés fokozódásában jelentős szerepet játszott a honfoglalás ezer éves évfordulójának megünneplésére kibontakozó millenniumi időszaknak. A kormány és a kultuszminisztérium kezdeményezésére a különböző kulturális társaságok, egyetemek, nevelési és oktatási intézmények egymással versenyezve írták a magyar nevelés egyes ágainak, és az egyes iskolák történetét. Ezek a munkák 1895 é 1898 között jelentek meg, és ez a három év a neveléstörténeti munkák számát tekintve kimagasló magasságot ért el.

Amennyiben ezt a viszonylag gazdag anyagot áttekintjük három jellegzetes típus különíthető el:

1. Kezdetben a *külföldi neveléstörténeti munkák fordításai* vagy azok alapján összeállított művek domináltak. Ezek főleg neveléstörténeti tankönyvek voltak, de ide sorolhatók azok a munkák is, amelyek külföldi pedagógusokról szóltak és egy vagy több cikk alapján íródtak.
2. A másik csoporthoz tartoznak az *alkalomszerűen, valamilyen jelentős aktuális eseményhez kapcsolódó neveléstörténeti dolgozatok* Az ebbe a csoportba tartozó munkák többsége iskolatörténet. Emellett jelentős a külföldi iskolaszervezetekről írott munkák száma, amelyek többsége a minisztériumi ösztöndíjjak külföldön tartózkodó pedagógiai szakemberek jelentései voltak. (Márkus, 1985, 6.)
3. A harmadik csoportba az *eredeti forrástanulmányokra épülő, igazi neveléstörténeti munkák* tartoztak. Ezek a kezdeti időben a 19. század utolsó harmadában készült művek nem a magyar nevelés történetére vonatkozó munkák voltak, azok csaknem mindegyike az ókori neveléssel foglalkozik. Ezek közül a legteljesebb az eredeti források felhasználásával készült munka, Wutz Albert: *A régi Róma nevelés- és tanításügye. Bp., 1891.* Ebbe a sorba tartozik Fináczy Ernő nagy neveléstörténetének az ókori és középkori neveléssel foglalkozó első két kötete.

A 19. század utolsó harmadában vette kezdetét a magyar nevelés múltjának szisztematikus feltárása. Az ezzel kapcsolatos legfontosabb munkák Pauer János (*Az egyházi rend érdeme Magyarország történetében.*), Acsay Ferenc (*A magyarországi kegyes tanítórend befolyása a 18. századi tanügyünk fejlődésére, Nemzeti elem az Árpádok művelődésében és iskolázásában és Békefi Remig (Árpádokori közoktatásügyünk, A népoktatás története, A*

káptalani iskolák története) nevéhez fűződnek. A katolikus nevelés és protestáns nevelés történetét is számos tanulmány ismerteti. A 18. századi nevelés történetéről írott tanulmányok közül a legkiemelkedőbb *Fináczy Ernőnek* a *Mária Terézia* korabeli közoktatásról írt nagyszabású tanulmánya, továbbá a *Ratio Educationis*ről és *II. József* neveléstörténeti jelentőségéről írt munkák. (V.ö. Márkus, 1985, 10-11.)

Az egyetemi professzorok által írt nagyobb lélegzetű igényesebb neveléstörténeti munkák sorát *Lubrich Ágost* nyitja, akinek munkája a legkiválóbb korabeli külföldi neveléstörténeti munkák alapján készült. *Lubrich* nagyszabású munkáját a keresztény történelemszemléletet és periodizációt hangsúlyozó német szerzők, elsősorban *Friedrich H. C. Schwarz*, *Friedrich Cramer* valamint *Karl Schmitt* munkái alapozzák meg.

A kolozsvári egyetem első professzora *Felméri Lajos* a nyugat-európai iskolaügy kiváló ismerője *Az iskoláztatás története Angolországban* című kétkötetes munkájával aratott nagy sikert. Ebbe a sorba tartozik *Fináczy Ernő* korai munkája *A francia középiskolák múltja és jelene (1890)*.

Az ebben az időben megjelenő neveléstörténeti munkák közül kiemelkednek *Molnár Aladár* neveléstörténeti témájú munkái például *A közoktatás története Magyarországon a 18. században*. A másik jelentős neveléstörténész *Acsay Antal* kiemelkedő munkája *Aeneas Sylvius* pedagógiáját és V. László számára írt nevelési útmutatóját mutatja be. *Fraknói Vilmos* számos művelődéstörténeti munka szerzője több jelentős neveléstörténeti témájú dolgozat szerzője (*Hazai és külföldi iskolák a 7. században*, *Révai Ferenc nádori helytartó fiának hazai és külföldi iskoláztatása, Magyarországi tanárok és tanulók a bécsi egyetemen a 14. és 15. században*). *Fraknói* munkái széleskörű, külföldi levéltárakban végzett munkára alapozódik.

A korszak legjelentősebb neveléstörténészei *Kis Áron*, *Békefi Remig* és *Fináczy Ernő*. *Kis Áron* neveléstörténeti munkásságának jelentős fejezete a magyar pedagógiai irodalom 18-19. századi történetének feltárása. Legfontosabb munkái: *Adalékok Magyarország nevelés- és oktatásügyi történetéhez*, *A magyar népiskolai tanítás története I.-II.* *Békefi Remig* művei alapos forráskutatásra alapozva elsősorban a katolikus tanítórendek nevelésügyre vonatkozó történeti adatait dolgozták fel. (*A közoktatás története Magyarországon 1000-1867-ig*, *Székesegyházi iskoláink szervezete az Anjou-korban*, *Oláh Miklós nagyszombati iskolájának szervezete*, *A sárospataki református főiskola 1621. évi törvényei*).

A dualizmus korszakát a modern magyar iskolarendszer kiépülése és a modern magyar neveléstudomány létrejötte jellemzi. A mindenki számára kötelező népoktatás kiépülése és erőteljes expanziója magával hozta a tanítóképzés erőteljes fellendülését is. Ezt a folyamatot jól jellemzi, hogy míg 1868-ban 39 tanító- és tanítónőképző volt Magyarországon, addigra ez a szám 1918-ra 91 intézményre növekedett. Érdekesség ugyanakkor, hogy ez a bővülés elsősorban a tanítónőképzők számának növekedéséből ered, míg ilyen intézményből 1868-ban csupán 5 volt, számuk 1918-ra 40-re növekedett (Kékes Szabó, 2003). A tanítóképzésben, mint bevezető, „propedeutikus” jellegű tantárgy, a neveléstörténet tantárgy is szerepet kapott.

Az egyetemi neveléstudomány kialakulása a pesti egyetem szerkezetváltásával kapott jelentősebb lendületet. A bölcsészkar megváltozott funkciója lehetővé tette a tudományterületek szakosodását, a modern bölcsész tudományok kialakulását. Ezek egyikeként – a már 1814-től önálló tanszékkal rendelkező – neveléstudomány a bölcsészeti kar tanárképző feladatait szolgálta.

A neveléstörténet tantárgyként ebben a korszakban már igen fontos eszközévé vált a magyar pedagógusképzésnek. A tananyag kiválasztása két forrásra vezethető vissza. Egyrészt

erőteljes német hatás mutatható ki, ahogy azt *Kiss Áron* megfogalmazta, mikor azt írta, hogy ha könyvének „külföldi nevelésügyre vonatkozó részét németre lefordítanák, *Schmidt* s az ő művének átdolgozói, *Lange*, *Böhm* s mások bizonyára a magukéra ösmernének benne.” (Kiss, 1872, I.). Ugyanez elmondható *Lubrich Ágostról* is, aki munkájának utószavában a *Kiss Áron* által is említett *Karl Schmidt Geschichte der Paedagogik* című munkája mellett 1 db francia, 3 db magyar és 11 db német nyelvű felhasznált irodalmat sorolt fel, többek között *Niemeyer* egy neveléstörténeti munkáját és *Karl von Raumer* széles körben elterjedt *Pedagógiatörténetét*. (Lubrich, 1876).

A frissen kialakuló neveléstörténeti kánon magyar vonatkozású részei a magyar neveléstörténeti hagyomány megalapozását szolgálták. A jelenkor és a történelem összefolyása leginkább akkor kézzelfogható, amikor a neveléstörténet könyvekben a szerzők hosszasan ismertetik koruk népoktatási rendszerét, vagy az egyes tantárgyak tanításához használható tankönyveket. Ennek a praktikus – tananyag-szervezési – okokon túl az is mozgatórugója lehetett, hogy a frissen átalakuló magyar népoktatás rendszernek kívántak legitimitációt adni azzal, hogy ismertetését a nevelés korábbi történetével egy szintre emelték, bemutatására azonos terjedelmet szántak.

Másik jellemzője ennek a szakasznak a kiemeltnek tartott pedagógusok életrajzának részletes ismertetése. Ők voltak azok, akikre a korszak tanítóinak, tanítójelöltjeinek illet „felnézniük”, akik az átmenetet biztosították a történelem, a közelmúlt és a jelenkor között. Minden szakmai közösségnek – így az akkoriban formálódó néptanítóságnak is – szüksége van olyan meghatározó személyiségekre, akikhez méri magát, akiket eszményképnek fogad el. A formálódó neveléstörténet változásait mutatja, hogy a fenti szerzők közül van néhány, akikre talán már csak a szűkebb neveléstörténeti közösség emlékszik. Mivel ezek az emberek többnyire gyakorló pedagógusok voltak, beemelésük a tananyagba *Rousseau*, *Pestalozzi* vagy éppen *Eötvös* mellé, nem csupán arra nyújtott lehetőséget, hogy a néptanítás megismerje saját történetének hőseit, de életük leírása a kívánatos tanítói erények bemutatására is alkalmas volt. Így nem minden életrajz a valós tevékenységet tükrözi, hanem az idealizálás mozzanatait is felfedezhetjük (Nóbik, 2005, 2006)

A tankönyvek szempontjából is fordulópontnak tekinthető *Fináczy Ernő* munkássága. Munkái nem csupán a korszakban szolgáltak mintául, de felvetései, megállapításai mai napig felbukkannak – nem egyszer szó szerint átvéve – neveléstörténeti tankönyvekben.

A neveléstörténet szerepe a pesti egyetemen *Fináczy* 1900-ban történő professzori kinevezését követően jelentős mértékben megnőtt. Ugyanis tudományos életművének gerincét katolikus orientációjú normatív pedagógiája antik, illetve keresztény nevelési hagyományokon nyugvó történelmi-deduktív alapjait megteremtő neveléstörténeti munkássága jelenti, amelynek legfőbb eredményei nagy formátumú, öt kötetes pedagógiatörténeti munkájában követhetők nyomon. Ezzel kapcsolatos vizsgálódásai arra az alapgondolatra épülnek, amely szerint a „neveléstörténet az emberiség fokozatos erkölcsösödésének útját mutatja meg.” (Fináczy, 1906, 4)

Fináczy Ernő neveléstörténeti műveit jellemzi az eredeti forrásokon alapuló kutatás, a rekonstrukció ereje és írásainak stiláris szempontból is mives kidolgozottsága. Széleskörű neveléstörténeti munkássága korai szakaszába sorolható művei: *A francia középiskolák múltja és jelene*, *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában I.-II.* és az ezt követő nagy ívű öt kötetes 1906 és 1934 között megjelenő egyetemes neveléstörténete. Rendszeres felépítésű, elvi következetességet tükröző, széleskörű nemzetközi szakirodalmi

tájékozottsággal és stiláris szempontból is kiváló elméleti pedagógiai és neveléstörténeti munkái a hazai neveléstudomány máig maradandó értékű alkotásai. (Németh, 2002.)

Fináczy a neveléstörténet minden korszakával és területével foglalkozott. Professzori működésének harminc évében tartott előadásaiban legritkábban az ókori nevelés szerepelt, 1927-ig jóval rendszeresebben tartott előadásokat a középkori, a 16., a 17. és 18. századi nevelés kérdéseiről. A 19. századi neveléssel professzori tevékenysége utolsó éveiben foglalkozott csak részletesebben. Emellett rendszeresen tartott előadásokat a *Ratio Educationis*ről, a magyar közoktatás szervezetéről, neves neveléstörténeti személyiségekről: Comeniusról, *Rousseau*-ról, *Pestalozziról*. Két féleven át a különböző európai államok nevelési intézményeiről, külön a francia középiskolákról és Anglia közoktatásügyéről. Saját korának pedagógiai irányzatai négy féleven keresztül szerepeltek előadásainak tematikájában. (Németh, 2002)

A század harmincas éveiben a magyar tudományos pedagógia a hazai egyetemeink elfogadott tudománya lesz, és ennek eredményeként a neveléstudomány jelentős lépéseket tett a modern tudományos diszciplínává válás útján. Ennek a harmincas években kiteljesedő folyamatnak egyik sajátos vonása a szellemtudományos pedagógia térhódítása. Ezzel a magyar egyetemeken is egyetemi tudománnyá válik a pedagógia, betagoódik az akadémiai tudományok rendszerébe, és bekövetkezik egyetemi intézményes kereteinek bővülése is. Ennek jegyében a neveléstörténet terén is erőteljesen érvényesül a szellemtörténeti szemléletmód.

A pesti egyetem pedagógiai tanszékének arculatát a húszas évek elején továbbra is *Fináczy* határozza meg, azonban *Klebelberg* minisztersége idején befolyása *fokozatosan csökken*. Visszaemlékezéseiben így ír utolsó professzori éveiről: „Rektorságom lejártával még egy kötelességet kellett az egyetemmel szemben teljesítenem: lehetőség szerint gondoskodnom tanszékemen utódomról. S evégből három fiatalembert habilitáltam tanári szolgálatom utolsó évében. Ezek: *Kenyeres Elemér* (gyermeklélektan), *Balassa Brúnó* cisztercita (neveléstörténet), *Prohászka Lajos* (elméleti pedagógia). Az első Kenyeres, aránylag fiatalon, tragikus körülmények között elhalt. Nagy kár érte, mert munkássága hézagpótló volt hazánkban és egyetemünkön. Nagyon komoly lelkiismeretes művelője volt a gyermektanulmányoknak, amelyet maga is igen fáradságos kutatások eredményeivel gazdagított. Balassa Brúnó rendkívüli odaadással műveli a neveléstörténetet. Már néhány nagyobb terjedelmű műve tanúskodik erről. Legkiválóbb a három közül *Prohászka Lajos*, aki rajtam és a bold. *Pauler Ákoson* kívül *Eduard Sprangert* vallja mesterének. Határozott egyéniség, aminő ritkán akad. Nem nehéz megjósolni, ha egészsége kitart, csakhamar egyetemi tanár lesz belőle. Minden tulajdonsága erre minősíti: éles és elmélyedő elme, a gondolkodás ereje és finomsága, a kutatás lelkiismeretessége, rendkívüli szorgalom, szóban és írásban jó (bár kissé elvont) előadó képesség jellemzi. Valamennyi tanítványom közül legközelebb állott hozzám, s éveken át sűrűn érintkeztem véle.” (Fináczy 2000, 146-147.)

Miként *Fináczy Prohászka Lajost* méltató sorai is jelzik a bölcsészkar filozófiai és részben pedagógiai oktatásának a húszas évek elejétől megformálódó új arculatának kialakulására egyre jelentős hatást gyakorol a szellemtörténet. (Ld. erről részletesen Németh, 2004) Ennek a pesti egyetemen történő meghonosításában *Prohászka* mellett *Pauler Ákos* és annak legkorábbi tanítványa *Kornis Gyula* játszott jelentős szerepet. (Legjelentősebb neveléstörténeti munkája az 1927-ben megjelenő *A magyar művelődés eszményei I.-II.*)

A húszas évek *Pauler* előadásainak gazdag repertoárjába pedagógiai témák is bekerültek és fennmaradtak a didaktikai témájú előadásait rögzítő jegyzetek. Ezek során

egyrészt a *herbartianizmus* didaktikai alapelveire épít, másrészt *Otto Willmann* és a német szellemtudomány szemléletmódjára alapozva a „*Bildung*” fogalmat állítja a vizsgálódásainak középpontjába. Jóllehet alaposan ismeri a korabeli reformpedagógiai különböző irányzatait (például *Maria Montessori*, a hamburgi kísérleti iskolák munkája, a személyiségpedagógia).

A szellemtudományos szemléletmód előretörésében jelentős szerepe volt annak, hogy 1920-ban *Pauler* utódjaként a hazai szellemtudomány első generációjának egyik legjelesebb képviselője, a korszak meghatározó jelentőségű tudósa, kultúrpolitikusa, *Kornis Gyula* (1885-1958) lett a második filozófia tanszék professzora. *Kornis* viszonylag rövid idő alatt 1920 és 1935 között fejtett ki intenzív neveléstudományi munkásságot, és ezzel párhuzamosan zajlott széles körű közoktatás-politikai tevékenysége is. Sokoldalú tudományos munkássága a szellemtörténeti orientációjú történelem- és kultúrfilozófia mellett kiterjedt a pszichológia és pedagógia területére is. Pedagógiai szempontból legjelentősebb 1927-ben megjelenő „A magyar művelődés eszményei” című munkája, amelyben a magyar nevelési intézmények és a bennük ápolt értékek, (eszmények) történeti elemzését adja. Ennek keretében azzal a céllal mutatta be a magyar felvilágosodás, a neohumanizmus, a reformkor és a természettudományos korszak főbb művelődési ideáljait, hogy „a legközelebbi múltnak a lelkeség mélyéig ható ismeretéből vonja le a jelenre vonatkozó kulturális feladatokat.” (Kecskés 1943, 669). *Kornis* a korszak nemzetközi tudományos színvonalán álló, számos olyan hiánypótló munkát alkotott, amelyek jelentős mértékben hozzájárultak a korabeli magyar társadalomtudománynak a korszerű nyugati gondolkodáshoz történő felzárkózásához.

Az 1930-as évek elején *Fináczy* nyugalomba vonulását követően néhány évig *Pauler* és *Kornis* helyettes tanárként látta el a pedagógia tanszék vezetését. 1935-ben néhány hónapra *Weszely Ödön*, a pécsi egyetem korábbi professzora kerül a tanszék élére, akinek halála után az egyetemen 1932-től magántanárként tevékenykedő *Prohászka Lajos* (1897-1933) lesz a pedagógia professzora. Kinevezésével a szellemtudományos szemléletmód egyeduralkodóvá válik a pesti egyetemen folyó pedagógiaoktatásban is. Ez jelentős mértékben meggyorsította a pedagógia egyetemi tudománnyá válásának több évtizedes folyamatát, melynek eredményeként ebben az időszakban a hazai neveléstudomány is jelentős lépéseket tett a modern tudományos diszciplínává válás útján. *Prohászka* keresztény szemléletű, kultúrpedagógiai alapokon nyugvó nevelés- és oktatáselmélete nagy hatással volt a korabeli egyetemi tanárképzés elméletére és gyakorlatára. (Munkásságáról ld részletesen Tökéczky 1999, Németh 2000)

Prohászka életműve három – egymással szorosan összefüggő – nagy témát foglal magába: 1. neveléstudomány-neveléstörténet, 2. kultúrfilozófia-elmélet, és 3. a modern kultúrválság problémaköre. Az egyetemen, oktatói tevékenysége kezdetén (1933–1937-ig) átfogó, időrendben lineárisan építkező neveléstörténeti előadásokat tartott. Így *Comeniustól* (XVII. század) vagy *Rousseau-tól* (a XVIII. század) indulva az 1930-as évek kezdetéig, „napjainkig” követte az európai nevelés történetét.

Az 1937–38-as tanévtől találkozunk a neveléstörténet-oktatása gerincét adó előadásaival: A görög nevelés története *Platónig*; A nevelés története a hellenizmus korában (részletesen ebben foglalkozott *Arisztotelész* pedagógiai gondolataival); A római nevelés története (*Cicero* mellett a korai kereszténység pedagógiai gyakorlatát, elméletét itt részletezte). Ekkor készültek antik tanulmányai, közöttük *A platonista Cicero*. Ez a tanulmány volt a Magyar Tudományos Akadémián székfoglaló előadása. Az európai antikvitást tárgyaló, három féléves neveléstörténeti előadássorozatát háromszor hirdette meg az egyetemen: az 1937/38 és az 1938/39-es; az 1942/43 és az 1943/44-es; valamint az 1946/47 és az 1947/48-as tanévekben. 1946/47-es tanévben kiadásra került az összetartozó három félév anyagából két félév előadásainak szerkesztett anyaga. Kényszerült is arra – hasonlóan az egyetem legtöbb

oktatójához –, hogy előadásai anyagát minél gyorsabban „közzétegye”. Az indító félévi – *A görög nevelés története Platónig* – előadások szövege „nyomdakész” állapotban található a hagyatékban. E kötet megjelentetésére nem volt már lehetősége.

Prohászka Lajos professzorsága idején az egyetemi tanárképzésben nem csökkent a neveléstörténeti kurzusok jelentősége. *Prohászka* neveléstörténeti nézőpontjának *Fináczy* felfogásához viszonyított változásait *Orosz Gábor* így értékelte: „A változást – annak ellenére, hogy *Prohászka* szeretően tisztelő tanítványa volt és maradt *Fináczy*nak – nem a neveléstörténet-oktatás „súlyában,” fontosságában következett be, hanem számottevően megváltozott a neveléstörténetben oktatott tartalmak történetfilozófiai jellemzője! A pedagógia, így a neveléstörténet része volt és maradt a szellem-történeti szemléletű szellemtudományoknak, köztük a neveléstudománynak.” (Orosz 2004, 118)

A két neveléstörténeti szemléletmódot összehasonlítva megállapítja, hogy *Prohászka Lajos* legtöbb előadásában, de a hivatkozásaiban, az ajánlott irodalomban mindig szerepelteti *Fináczy* híres és ismert neveléstörténeti munkáit, kézikönyveit. A két tudós neveléstörténeti írásaiban a különbözőség inkább történetírói-módszertani jellegű. *Fináczy egyértelműen a pozitivistá történetírói iskolát követte*. Csak olyan kérdésekkel, jelenségekkel, személyekkel foglalkozott, amikhez, akikhez a primer források széles körét tudta felsorolítani. *Prohászka, bár ő is forrásokkal verifikálta megállapításait, ám szellem-történeti beállítottsága közelebb „vitte” a filozófiához, és jelentősebben argumentál másodlagos forrásokra hivatkozással.*

Jól látható, hogy *Prohászka* részletezőbben szól egy-egy korszaknál a filozófiai alapokról, gondolatokról. A neveléstörténetet összekapcsolta a filozófiatörténettel. Mindketten „használtak,” szerepeltettek, értelmeztek olyan elsődleges írott-forrásokat, amiket saját maguk fordítottak magyarra. Nyelvismeretük hasonló volt. – *Prohászka* – természetes módon – előadásában hivatkozott, felolvasott mestere elsődleges szövegfordításaiból, illetve „bekapcsolta”, felhasználta a *Fináczy*-könyvek megjelenése óta feltárt történeti, kultúrtörténeti, neveléstörténeti tudományos ismereteket, eredményeket, forrásokat. (Orosz, 2004, 119.)

A második világháború után egy ideig tovább éltek a két világháború közötti neveléstörténeti hagyományok. Olyan szerzőknek jelentek meg (újra) könyvei, akik már 1945 előtt is a tankönyvírók közé tartoztak. *Németh Imrének* – aki tanítóképezdei igazgató volt – *Frank Antallal* közösen jelent meg *Neveléstörténelem* című tankönyve a 30-as években, melynek átdolgozott kiadása 1945-ben jelent meg újra (Németh, 1945). *Sebes Gyula* pedig, aki, többek között, *Fénelon* leányneveléséről írott művének magyarra fordítójaként ismert, 1947-ben adta ki *Neveléstörténetét* (Sebes, 1947.). Könyveik közvetlenül kapcsolódnak a neveléstörténet-írás világháború előtti (keresztény/katolikus) hagyományaihoz.

A marxista pedagógia térnyerése azonban visszafordíthatatlan volt. A pedagógusképzésben – tantárgy formában – jelent meg a neveléstörténetnek ez az új irányzata.

A neveléstörténet tantárgy oktatása több szinten folyt. A tanító- és óvóképzők a középfokon képezték az óvónőket és a 8 osztályos általános iskola alsó tagozatos tanítóit. A pedagógiai főiskolák a felső tagozatos tanárok képzését végezték, míg a középiskolai tanárok képzésének helyszínei továbbra is az egyetemek voltak

Kutatásunk során ebből a korszakból a következő munkákat használtuk fel: Egyetemes *Neveléstörténet és Iskolaszervezettség* című könyvet *Tanay Antal* és *Árpácssy Gyula* tollából (Tanay és Árpácssy, 1953). A vonatkozó részt *Tanay* írta. *Ravasz Jánosnak* és *Felkai Lászlónak* a magyar neveléstörténetet feldolgozó tankönyvét (Ravasz és Felkai, 1951). Egységes kötetben tárgyalja a nevelés történetét *Vaszkó Mihály* (Vaszkó, 1954), akinek a

könyve Pedagógiai Főiskola fejléccel jelent meg. Felhasználtuk továbbá *Tettamanti Béla* szegedi egyetemi előadásainak fennmaradt anyagait (Tettamanti, 1950), valamint be nem fejezett neveléstörténeti tankönyvének fennmaradt, a görög nevelésről szóló fejezetét (Tettamanti, 1956).

A marxista neveléstörténet-írás által magának tulajdonított változások többsége nem érintette a neveléstörténet lényegét, és ezáltal az új neveléstörténet szorosan kapcsolódik a neveléstörténet-írás korábbi magyar és európai hagyományaihoz. Történelemszemléletének és tananyagának változása jórészt a felszínt érintette, a mélyebben meghúzódó strukturális sajátosságok nagyon hasonlóak.

Ezeknek a neveléstörténet könyveknek a törzsanyaga sok egyezést mutat a korábbi tankönyvek anyagával. Ez még akkor is igaz, ha jól látható, hogy ezeknek az anyagoknak a forrása nem kis részben *Medinszkij* Neveléstörténete (1951).

Korábban nem tárgyalt anyagrészek elsősorban ott bukkannak elő, ahol azt a legitimáció szükségessé teszi, tehát kétségkívül jelentős tematikai gazdagodás figyelhető meg. Új elemként jelennek meg a francia materialista filozófusok, a francia forradalmárok, az orosz forradalmi demokraták (*Hercen, Belinszkij, Csernisevszkij, Usinszkij* vagy éppen az utópista szocialisták (például Owen viszonylag kiemelt tárgyalása *Tettamantinál*). Természetesen a legnagyobb terjedelemben a marxizmus klasszikusait tárgyalták, vagyis *Marx, Lenin* és *Sztálin*, valamint *Krupszkaja* és *Makarenko* gondolatait. Ugyanakkor olyan jelenségek szorulnak háttérbe, mint például a szociális pedagógia, a gyermektanulmány, a reformpedagógia. Ezek a második világháború előtti tananyagban már komolyabb szerepet kaptak, például *Molnár Oszkár* Neveléstörténelemében (Molnár, 1943), de megjelentek *Németh Imre* könyvében (1945) is.

Az természetesnek tekinthető, hogy a keresztény/katolikus nevelést előtérbe helyező *Sebes Gusztávhoz* képest még jelentősebb a tartalmi különbség. De a tankönyvek tartalomjegyzékeit összehasonlítva kitűnik, hogy a tananyag egészen az újkor pedagógiájának bemutatásáig nagy hasonlóságot mutat.

Éppen ezért a szocialista neveléstörténet-írás egyik legnagyobb újdonságának azt tarthatjuk, hogy felfedezte és használta az ideológiai tartalmakkal átszőtt nyelvi kifejezőmód hatékonyságát, a nyelv „teremtő erejét”. Más szóval: leginkább a verbalitás síkján, a szöveg nyelvi jellemzőinek terén alkotott újat. Ezek a változások Tettamanti szövegeiben tompítottabban jelennek meg, ugyanakkor ő sem képes kivonni magát az újfajta beszédmód sajátosságai alól.

A marxista neveléstörténet-írás nyelvhasználatában talán az a leginkább újító jellegű vonás, hogy a tudományos beszédmódot nem tartja távol a köznapitól, szövegalkotására a korabeli szöveghasználat sajátosságai jellemzőek. Ezeknek a szövegeknek a nyelvezete semmiben nem különbözik például egy propagandakiadvány átpolitizált nyelvezetétől: mindkettő tartalmazhat alkalmasint igencsak militáns utalásokat is.

A szocialista neveléstörténet-írás kialakulása fontos állomása a magyar neveléstörténet-írás történetének, mert ez az időszak, minden ellentmondása mellett is, egy saját logikája szerint koherensen működő, értékes eredményeket is felmutató neveléstörténetet hozott létre. Ez a neveléstörténet azonban csak tantárgy mivoltában volt velejéig átideologizálva. A mindennapi kutatásokhoz, forrásközlésekhez kapcsolódóan olyan munkák születtek, amelyek máig értékes részét képezik a magyar neveléstörténet-írás hagyományainak.

A vizsgált időszakról általánosságban elmondható, hogy a magyar neveléstörténeti kánon a kialakulását követően meglehetősen tartósnak bizonyult. Folyamatosan kiegészült ugyan olyan újabb anyagrészekkel, amelyek az újabb kori neveléstörténelmet tárgyalták, de az

újkorig tartó szakasz anyaga nagy állandóságot mutat. Kutatásaink – melyek részben túlnyúltak az eredetileg vállalt korszakhatárokon – eredményeképpen az a feltételezés fogalmazható meg, hogy a neveléstörténeti kánon megalkotásának és alkalmazásának két szintje különböztethető meg. Az egyetemi szféra nagyobb, általában alkotóbb szerepet játszott. Mindeközben a képzők inkább ragaszkodtak a már kialakult hagyományokhoz, és mind a mai napig egyfajta zártság jellemzi ennek a körnek a tankönyveit.

A neveléstörténet önmeghatározásában mindig fontos szerepet játszott a bevezető jelleg felvállalása: a pedagógus-jelöltek bevezetése választott szakmájuk múltjába. A vizsgált korszakok közül kettőben ez a bevezető funkció sajátosan módosult az oktatási rendszerek éppen zajló radikális átalakulása miatt; a neveléstörténet legitimáló szerepet is betöltött a képzésben. A dualizmus korában ezt a tananyag kiválasztásával és elrendezésével érték el, amely jellemzők a II. világháború után jelentős ideológiai töltetet kaptak.

Irodalom:

- Barth, P. (1925): Die Geschichte der Erziehung in soziologischer und geisteswissenschaftlicher Bedeutung. Leipzig.
- Böhme, G. - Tenorth, H.-E. (1990): Einführung in die Historische Pädagogik. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Brezinka, W.(2000): Pädagogik in Österreich. Geschichte des Faches an den Universitäten von 18. bis zum Ende des 20. Jahrhunderts. Band 1 Wien ÖAV.
- Coriand, R.& Winkler, M. (Hrsg.). (1998). Der Herbartianismus – die vergessene Wissenschaftsgeschichte. Weinheim.
- Dilthey, W. (1974): A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban. Budapest.
- Engelbrecht, H. (1984): Geschichte des österreichischen Bildungswesens. Band 3 Wien ÖBV.
- Erdődi János (1900): Nevelés-történelem. Lauffer Vilmos, Budapest.
- Felkai L.(1994): Magyarország oktatásügye a millennium körüli években. Budapest.
- Fényes Elek (1847): Magyarország leírása. I. Pest.
- Fináczy E. (2000): Feljegyzések. Budapest.
- Fináczy, E. (1906): Az ókori nevelés története. Budapest 1906
- Führ, Ch (1985):. Gelehrte Schulmann – Oberlehrer – Studienrat. Zum sozialen Aufstieg der Philologen. In: Conze, W. – Kocka J. (Hrsg.): Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert Teil 1. Stuttgart 417-457.
- Géczi János (2002): A neveléstudomány történeti dimenziói. Új Pedagógiai Szemle, 2. sz.70-79. o.
- Géczi János (2004): Neveléstudomány – neveléstörténet – a neveléstörténet oktatása. Új Pedagógiai Szemle, 10. sz. 3-9. o.
- Gergely L.: Fináczy Ernő pedagógiája. Szeged 1937.
- Hegedűs Judit (2004): A gyermekkortörténet megjelenése és helyzete a hazai neveléstörténeti kutatásokban. Iskolakultúra, 14. 3. szám 84-89. o.
- Hergang, K.G. (1851/1852): Praktische Real-Encyklopädie oder Encyklopädisches Wörterbuch. Leipzig.
- Hermann E. – Artner E.(1938): A hittudományi kar története. Budapest, Egyetemi Kiadó.
- Horn, K-P. - Németh, A. - Pukánszky, B. Tenorth, H-E. (2001): Erziehungswissenschaft in Mitteleuropa. Aufklärerische Traditionen - deutscher Einfluß - nationale Eigenständigkeit. Osiris Kiadó, Budapest
- Horváth Márton (szerk. 1988): A magyar nevelés története. I. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Iggers, G.Georg (1988): A német historizmus. Budapest.

- Kecskés P.(1943): A bölcselet története főbb vonásaiban. Budapest.
- Kékes Szabó Mihály (2003): A tanítóképzés kritikus pontjai a dualizmus időszakában. Iskolakultúra, **13.** 3. sz.
- Kéri Katalin (2001): Az iszlám neveléstörténet kutatásának és tanításának szükségességéről. *Acta Pedagogica 2.*, PTE Tanárképző Intézet 2.sz. 21-26. o. (on-line: <http://kerikata.hu/publikaciok/text/actaisz.htm>, 2008. február 22.)
- Kéri Katalin (2001): Bevezetés a neveléstörténeti kutatások módszertanába. Műszaki Könyvkiadó, Budapest
- Kiss Á. (1874): Adalékok Magyarország nevelés- és oktatásügyi történetéhez. Buda-Pest.
- Kiss Áron (1872): A neveléstörténet kézikönyve, különös tekintettel Magyarországra. Rosenberg, Pest.
- Kornis Gy. (1927): A magyar művelődés eszményei .II. Budapest Egyetemi.
- Kornis Gyula (1932): „Neveléstörténet és szellemtörténet“ – MTA. Budapest.
- Kosáry D. (1980): Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kőrösi H.- Szabó L.(szerk. 1911/1915): Az elemi népoktatás enciklopédiája Budapest.
- Lederer E.(1969): A magyar polgári történetírás rövid története. Budapest.
- Lubrich Ágost (1876): A nevelés történelme. II. rész. A keresztény vagy humanus nevelés korszaka. II. könyv. A ker. nevelés történelme a XVIII. és XIX. században.Hunyadi Mátyás Intézet, Budapest.
- Márkus L. 1985: Magyar Neveléstörténeti irodalom. 1800-1944. Könyvértékesítő Vállalat, Budapest.
- Medinszkij (1951): A nevelés története. Közoktatásügyi Kiadóvállalat. Budapest
- Mészáros I. (2001): Kornis Gyula neveléstudományi-közoktatáspolitikai tevékenységének korszaka. In: Horánszky N. (szerk.): A tanterv kérésköre az elmúlt másfél évszázadban. Budapest, 439-448.
- Molnár Oszkár (1943) Neveléstörténelem. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda Rt., Pécs
- Németh A. (1990): A magyar tanítóképzés története. Zsámbék.
- Németh A. (2000): Prohászka Lajos neveléstudományos munkássága a nemzetközi recepció tükrében. In. Balogh L. (szerk.): Hatszáz év neveléstörténetéből. Budapest.
- Németh A. (2002): A magyar neveléstudomány fejlődéstörténete. Budapest, Osiris.
- Németh A. (2005): A magyar neveléstudomány tudománytörténete Gondolat Kiadó, Budapest
- Németh A. (2005a): A magyar pedagógus professzió kialakulásának előtörténete a 18. században és a 19. század első felében. Pedagógusképzés, 2.sz.
- Németh A. (2006): A német pedagógiai historiográfia. Iskolakultúra, 2006. 4. sz. 93-110.
- Németh A. (2007): A modern középiskolai tanári és tanítói szakmai tudástartalmak kibontakozásának történeti folyamatai. Pedagógusképzés, 2007. 1-2.sz. 5-26.
- Németh A. (szerk. 2004): A szellemtudományi pedagógia magyar recepciója. Budapest, Gondolat.
- Németh András (2002): A magyar neveléstudomány fejlődéstörténete. Osiris, Budapest
- Németh Imre (1945): Neveléstörténelem.Szent István-Társulat, Budapest.
- Nóvik Attila (2005) Rousseau-kép a 19. századi neveléstörténeti tankönyvekben. Iskolakultúra, **15.** 9. sz. 125 - 131.
- Nóvik Attila (2006): Népiskolai tanítóság a 19. századi neveléstörténeti tankönyvek tükrében. Iskolakultúra,**16.** 4. sz. 41 - 48.
- Oelkers, J. (1999): Die Geschichte der Pädagogik und ihre Probleme. Zeitschrift für Pädagogik. Heft 4. 461-483.
- Orosz G. (2004): Prohászka Lajos egyetemi neveléstörténeti előadásai. In: Németh A. (szerk.): A szellemtudományi pedagógia magyar recepciója. Gondolat, Budapest, 88-122.
- Prohászka L. (1929): A pedagógia mint kultúrfilozófia. Budapest, Egyetemi Nyomda.
- Raumer, K. (1842-1854): Geschichte der Pädagogik. Leipzig.

- Ravasz János és Felkai László (1951) *Magyar neveléstörténet*. Tankönyvkiadó, Budapest
- Romsics I. (1999): Magyarország története a XX. században. Budapest.
- Schmitt K.: Geschichte der Pädagogik dargestellt in weltgeschichtlicher Entwicklung und im organischen Zusammenhange mit dem Culturleben der Völker. 2. vielf. Verm und verb. Auflage hrsg. W. Lange Bd.1: Die Geschichte der Pädagogik in der vorchristlichen Zeit. Cöthen 1868. Bd.2.: Die Geschichte der Pädagogik von Christus bis zur Reformation. Cöthen 1869. Bd.3.: Die Geschichte der Pädagogik von Luther bis Pestalozzi. Cöthen 1869. Bd.4: Die Geschichte der Pädagogik von Pestalozzi bis zur Gegenwart. Cöthen 1867.
- Schwarz, F.H.C. (1813): Geschichte der Erziehung nach ihrem Zusammenhang unter den Völkern von alten Zeiten bis auf die neueste Bd. I/II. Leipzig.
- Sebes Gyula (1947): Neveléstörténet. Szent István-Társulat, Budapest.
- Stoy, K.V. (1878): Encyklopädie, Methodologie und Literatur der Pädagogik. Leipzig.
- Szabolcs Éva (2000): Deduktív (analitikus) jellegű kutatások. In: Falus Iván (szerk.): Bevezetés a pedagógiai kutatás módszereibe. Műszaki Könyvkiadó, Budapest
- Szabolcs Éva: Tartalomelemzés a gyermekkép történeti kutatásában. Gyermekkép Magyarországon 1867-1890, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- Szabóné Fehér E (1981).: Az első hazai pedagógia tankönyv. *Magyar Pedagógia*. 63-78
- Szegedi Maszák M. (1998): Irodalmi kánonok. Csokonai, Debrecen.
- Szentpétery I. (1935): A bölcsészettudományi kar története. 1635-1935. Budapest.
- Tanay Antal és Árpássy Gyula (1954): Egyetemes neveléstörténet és Iskolaszervezetan. Tankönyvkiadó, Budapest
- Tenort, H.-E. (1999): Beitrag der Erziehungswissenschaft zur Professionalisierung pädagogischer Berufe. In: Apel, H. J. – Horn, K.-P.: - Lundgreen, P. – Sandfuchs, U. (Hrsg.): Professionalisierung pädagogischer Berufe im historischen Prozeß. Bad Heilbrunn Klinkhardt, 429-461.
- Tenort, H.-E. (2001): Erziehungswissenschaft in Mitteleuropa. In: Horn, K.-P. – Németh, A. – Pukánszky B. – Tenorth, H.-E. (Hrsg.): Erziehungswissenschaft in Mitteleuropa. Aufklärerische Traditionen – deutscher Einfluß – nationale Eigenständigkeit. Budapest, 23-40.
- Tenorth, H.-E. (2003): Klassiker in der Pädagogik. Gestalt und Funktion einer unentbehrlichen Gattung. In: Tenorth, H.-E.(Hrsg): Klassiker der Pädagogik. Band 1. München, 9-20.
- Tettamanti Béla (1950): Neveléstörténet. Egyetemi előadás jegyzete. Tanulmányi Osztály, Szeged
- Tettamanti Béla (1956): Egyetemes neveléstörténet. I. Ókor. (Kézirat)
- Tőkéczy L. (1999): Porhászka Lajos. OPKM, Budapest.
- Vaszkó Mihály (1954): Neveléstörténet. Felsőoktatási Jegyzetellátó vállalat, Budapest
- Vég B. B. (2005): Kanonizáció a kisebbségi irodalmakban. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- Wagner, P. - Wittrock, B. (1991): States, institutions and discourses: A comparative perspective on the structuration of the social sciences. In: Wagner, P., Wittrock, B. & Whitley, R. (Ed.), Discourses on society. The shaping of the social science disciplines. Dordrecht, 331-358.
- Weszely Ö. (1925): Nagy pedagógusok. Budapest, Lampel.
- Winkler, M. (1984): Ein geradezu klassischer Fall. Zur Traditionsstiftung in der Pädagogik durch Klassiker. In: Horn, K.-P. – Wigger, L. (Hrsg.): Systematiken und Klassifikation in der Erziehungswissenschaft. Weinheim.
- Zibolen E.: (1990) Az Organisationsentwurf és a nyolcosztályos magyarországi gimnázium. Budapest.
- Zschokke, H. (1894): Die Theologische Studien und Anstalten der katholischen Kirche in Österreich, Wien.

Az OTKA-projektum keretei között elkészült publikációk

1. Nóbik Attila (2004): *Rousseau-kép a 19. századi neveléstörténeti tankönyvekben.*, IV. Országos Neveléstudományi Konferencia, 2004. okt. 20-22. Budapest.
2. Németh András (2005): *Pedagógia tudomány-történet - kutatástörténet*, In: Németh András: A magyar pedagógia tudománytörténete, 9-23. o.
3. Nóbik Attila (2005): *Emberi tulajdonságok mint a szakmai alkalmasság alapjai a dualizmuskori neveléstörténeti kézikönyvekben*, Régi és új utakon - Hagyomány és megújulás a neveléstörténet-írásban. Az MTA Pedagógiai Bizottsága Neveléstörténeti Albizottságának ülése, 2005. dec. 2-3. Pécs.
4. Nóbik Attila (2005): *Rousseau-kép a 19. századi neveléstörténeti tankönyvekben*, Iskolakultúra, 15. évf. 9. sz. 125 - 131. o.
5. Nóbik Attila (2005): *Önigazolás a dualizmuskori neveléstörténeti kézikönyvekben*, V. Országos Neveléstudományi Konferencia, 2005. okt. 6-8. Budapest.
6. Pukánszky Béla (2005): *Rousseau gyermekszemlélete és a „fekete pedagógia”*, Iskolakultúra, 9. sz. 3-16. o.
7. Pukánszky Béla (2005): *A gyermekszemlélet alakulása 19. századi magyar egyetemi tankönyvekben.*, Németh András (szerk.): A szellemtudományi pedagógiai magyar recepciója. Gondolat, Bp., 54-87. o.
8. Németh András (2006): *A magyar neveléstörténet-írás sajátos vonásai az ötvenes évek első felében*, Az ötvenes évek nevelésügye - új irányzatok a korszak neveléstörténetének értelmezésére. Az MTA PB Neveléstörténeti Albizottságának konferenciája, 2006. dec. 8-9. Pécs.
9. Nóbik Attila (2006): *Gyermekkép Erdődi János Nevelés-történelem című tankönyvében. VI. Országos Neveléstudományi Konferencia, 2006. október 26-28. Budapest.*, A konferencia programját és tartalmi összefoglalóit tartalmazó kötet.
10. Nóbik Attila (2006): *Népiskolai tanítóság a 19. századi neveléstörténeti tankönyvek tükrében*, Iskolakultúra, 16. évf. 4. sz. 41-48. o..
11. Nóbik Attila (2006): *Tettamanti Béla neveléstörténet-írói munkássága az ötvenes években.*, Az ötvenes évek nevelésügye - új irányzatok a korszak neveléstörténetének értelmezésére. Az MTA PB Neveléstörténeti Albizottságának konferenciája, 2006. dec. 8-9. Pécs.
12. Pukánszky Béla (2006): *Az MTA Pedagógiai (Állandó) Bizottságának befolyása a neveléstörténet-írás tartalmának alakulására 1950-1956 között*, Az ötvenes évek nevelésügye - új irányzatok a korszak neveléstörténetének értelmezésére. Az MTA PB Neveléstörténeti Albizottságának konferenciája, 2006. dec. 8-9. Pécs.

13. Pukánszky Béla (2006): *Das Komitee für Pädagogik an der Ungarischen Akademie der Wissenschaften (1950-1956)*, Die Akademie der Pädagogischen Wissenschaften der DDR im Spannungsfeld von Wissenschaft und Politik. Workshop, Berlin, 2006. szept. 9.
14. Németh András (2007): *A magyar pedagógiai historiográfia kezdetei és virágkora az 1930-as évek végéig*, Új utak a neveléstörténet-írás historiográfiájában és metodológiájában. 2007. október 4-5. Eger.
15. Nóbik Attila (2007): *Children at risk in the 'history of education' textbooks in Hungary.*, ISCHE (International Standing Conference for the History of Education) 29, 2007. július 25-28. Hamburg. Tartalmi összefoglalók: 20-21. o.
16. Nóbik Attila (2007): *Tettamanti Béla és a magyar szocialista neveléstörténet-írás.*, Új utak a neveléstörténet-írás historiográfiájában és metodológiájában. 2007. október 4-5. Eger.
17. Nóbik Attila (2007): *Early Marxist 'history of education' textbooks in Hungary.*, Az Internationale Gesellschaft für Historische und Systematische Schulbuchforschung konferenciája, 2007. október 5-6. Ieper. Tartalmi összefoglalók: 19-20. o.
18. Nóbik Attila (2007): *Hátrányos helyzetű és veszélyeztetett gyermekek neveléstörténeti tankönyveinkben.*, VII Országos Neveléstudományi Konferencia. 2007. október 25-27. Budapest. Tartalmi összefoglalók: 101. o.
19. Pukánszky Béla (2007): *Das Pädagogische Komitee an der Ungarischen Akademie der Wissenschaften in den Jahren 1950-1956.*, In: Häder, Sonja – Wiegmann, Ulrich (Hg.): Die Akademie der Pädagogischen Wissenschaften im Spannungsfeld von Wissenschaft und Politik. Frankfurt a.M. u.a.: Peter Lang.
20. Németh András (2007): *A magyar pedagógiai historiográfia kezdetei és virágkora az 1930-as évek végéig.* In: Pukánszky Béla (szerk.): Új témák és módszerek a magyar neveléstörténet-írásban. Gondolat Kiadói Kör, Budapest. (Megjelenés alatt.)
21. Nóbik Attila (2007): *Neveléstörténet tankönyvek az ötvenes években.* In: Pukánszky Béla (szerk.): Új témák és módszerek a magyar neveléstörténet-írásban. Gondolat Kiadói Kör, Budapest. (Megjelenés alatt.)